

ПЕРШЕ
ВИДАННЯ
„КОВЗАРЯ“
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»

1976

THE
LIBRARY OF THE
MUSEUM OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AT HARVARD UNIVERSITY

В. С. БОРОДІН

ПЕРШЕ
ВИДАННЯ
«КОБЗАРЯ»
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА

Про
факсимільне
видання
«Кобзаря»
1840
року

Ш $\frac{70403-020}{M205(04)-76}$ інф. лист

© Видавництво «Дніпро», 1974

✓ Перша книжечка

Тараса Шевченка — «Кобзар» —
вийшла в світ майже
в день других роковин його викупу
з кріпацтва. Це була чи не найсвітліша,
найрадісніша доба життя поета,
ті «незабвенные,
золотые дни» (V, 59) ¹,

дні навчання в Академії мистецтв,
про які він згодом не раз згадуватиме
в щоденнику, яким присвятить
автобіографічну повість «Художник».

Визволений з кріпацтва, зігрітий
увагою і приязню багатьох кращих
представників російської творчої
інтелігенції, Шевченко, охоплений
радісним відчуттям стрімкого сходження
на верховини творчості й знань, тішиться
особистою свободою. «...велике щастя
буť вольним чоловіком, робиш,
що хочеш, ніхто тебе не спинить», —
пише він до брата Микити (VI, 9).

У перший же рік навчання в Академії
мистецтв він одержує за рисунок
з натури срібну медаль — першу свою
медаль, за якою потім буде друга,
третя... Він сповнений надії
на відродження до Італії.

Пишучи поему «Катерина», поет
запитує в І. Сошенка: «А послухай,
Соха, чи воно так до ладу буде?» —
«Та одчепись ти, кажу, з своїми
віршами, — гримас на нього Сошенко. —

1

Тарас
Шевченко.
Повне
зібрання
творів
у 6-ти томах,
т. 5.
К.,
Вид-во
АН УРСР,
1963—1964.
(Тут і далі
в дужках
римською
цифрою
позначається
том,
арабською —
сторінка —
видання).

✓ Т. Г.
Шевченко
в воспоминаниях
современников.
М.,
ГИХЛ, ✓
1962,
с. 54.

2
Там же,
с. 55.

Чом ти діла не робиш?»¹ Під «ділом» Шевченків приятель-художник розуміє, звичайно ж, живопис, малярство. Сошенко і згодом, коли до Шевченка вже прийшла слава найвизначнішого, поряд з Пушкіним і Міцкевичем, поета слов'янства, лише частково виправдовувався за ці докори: «А хто ж його знає, що з його зробиться такий великий поет?» — і далі твердив: «А все-таки я стою на своєму: що якби він покинув свої вірші, то був би ще більшим живописцем, як поетом»². Та сила поетичного покликання всемогутня. Сам Шевченко скаже згодом про це так (запис у щоденнику 1 липня 1857 р.):

«Странное, однакож, это всемогущее призвание. Я хорошо знал, что живопись — моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того, чтобы изучить ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы, и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки стихомолку кропаю» (V, 43—44).

Поетичну творчість молодого Шевченка гаряче підтримує й захочує Є. Гребінка.

В листі до Г. Квітки-Основ'яненка
18 листопада 1838 року, сповіщаючи про
справи, пов'язані з наміром видати
український альманах (мається на увазі
«Ластівка», яка вийшла 1841 р.),

Гребінка писав: «А ще тут є у мене один
земляк Ш[евченк]о, що то за
завзятий писать вірші, то нехай йому
сей та той! Як що напише, тільки
цмокну та вдар руками об поли! Він мені
дав гарних стихів на Збірник»¹. Йдеться,

без сумніву, про такі твори Шевченка,
надруковані згодом у «Ластівці», як
балада «Причинна», поезії «Вітре буйний,
вітре буйний!», «Тече вода в синє море...».
Десь у цей час або незабаром Гребінка
одержав для «Ластівки» ще один вірш
Шевченка — «На вічну пам'ять
Котляревському, написаний під свіжим
враженням від звістки про смерть творця
«Енеїди» й «Наталки Полтавки».

З наступного листа Гребінки

до Квітки-Основ'яненка, від 13 січня
1839 року, дізнаємося, що він не
тільки взяв до альманаху твори
Шевченка, а залучив до видання і його
самого як «помічника»: «У мене здесь
есть чудесный помощник — Шевченко,
человек удивительный». Як показало
ознайомлення з описом цензурного
рукопису «Ластівки», Шевченко

Див.:

Г. П.

Данилевский.

Украинская
старина.

Материалы
для истории
украинской
литературы
и народного
образования.

X., 1866,

с. 275.

зробив кілька виправлень у байці
П. Писаревського «Собака і Злодій».

Гребінчине захоплення віршами
молодого Шевченка поділяли учасники
його гуртка. У спогадах, надрукованих
незабаром після смерті Шевченка
в журналі «Современник», І. Панаєв
писав: «Я вперше побачив Шевченка
двадцять чотири роки тому (в 1837 р.)
на вечорі у Гребінки. [...] Малоросійські
друзі його вже тоді говорили про нього
з захопленням, і казали, що Шевченко
обицяє виявити геніальний поетичний
талант...»¹ Це свідчить про те,
що поетичні твори Шевченка були відомі
Гребінці та його знайомим ще до викупу
поета-юнака з кріпацтва.

І. Сошенко докоряв Шевченкові
не тільки за вірші, а й за те,
що, познайомившись з допомогою
К. Брюллова з «кращими петербурзькими
домами», він часто їздив на вечори.
Однак таке легковажне, з точки зору
Сошенка, життя й поведінка молодого
поета не завадили йому створити
в цей час цілу низку справжніх
поетичних шедеврів. Нові знайомства
з художниками та письменниками,
з літературно-мистецьким світом
загалом, відвідування гуртків
та літературних і музичних вечорів

¹
Заметки
Нового
поэта.—
«Современник»,
1861,
№ 3—4,
с. 154.
«Новый поэт» —
псевдонім
І. Панаєва.
Див.:
И. И.
Панаев.
Литературные
воспоминания.
М.,
ГИХЛ,
1950.

збагачували й розширювали кругозір поета, стимулювали його поетичну творчість. Крім творів, відданих Гребінці до альманаху «Ластівка», Шевченко на кінець 1839 року мав уже написаними поеми «Катерина», «Тарасова ніч», «Іван Підкова», балади «Перебендя», «Тополя», послання «До Основ'яненка», думку «Нащо мені чорні брови...». Ці твори поета склали першу його поетичну збірку — «Кобзар». Безпосередньо перед виданням збірки і спеціально для неї Шевченко написав вступний вірш-заспів «Думи мої, думи мої...», який вмістив на початку «Кобзаря».

2

Про історію видання першого «Кобзаря» згадок самого Шевченка не лишилось. Протягом тривалого часу чи не єдиним джерелом відомостей про це були спогади П. Мартоса, коштом якого видано книжку.

Однаке свою причетність до видання Мартос цим не обмежував. У спогадах він відводив собі набагато важливішу роль.

Із спогадів Мартоса виходить, ніби своєю появою в світ «Кобзар» завдячує йому. Проте ця версія викликає чимало сумнівів. Насамперед роль Гребінки

у виданні «Кобзаря» навряд чи обмежувалася тільки допомогою в прочитанні нерозбірливих рукописів Шевченка.

Є підстави припускати, що ініціатива видання «Кобзаря» належить передусім Гребінці. Саме він подавав рукопис «Кобзаря» до цензурного комітету. У спогадах Мартоса, написаних тоді, коли вже ні Шевченка, ні Гребінки в живих не було, роль останнього в справі видання «Кобзаря» применшена, тоді як власна роль автора мемуарів, навпаки, перебільшена.

Документальними джерелами для висвітлення цензурної історії «Кобзаря» є відповідні записи в реєстрах Петербурзького цензурного комітету. З реєстру рукописів, розглянутих 1840 року, видно, що перша збірка Шевченкових поезій була подана до цензури 7 березня під назвою «Кобзарь, малороссийские песни и стихотворения». Рукопис цей мав 20 сторінок і надійшов від Є. Гребінки. Цензор П. Корсаков схвалив збірку 7 березня, того ж числа її було повернуто з комітету і видано Іванові Левченку¹.

Майже одночасно з «Кобзарем» проходив цензуру альманах «Ластівка». Записи про нього зроблено в реєстрі

Центральний
державний
Історичний
архів
СРСР
(далі ЦДІА
СРСР),

ф. 777, оп. 27,
№ 204,
арк. 7 зв.— 8;
ф. 772,
оп. 1,
№ 1298,
арк. 161.

безпосередньо після записів про «Кобзар». Альманах було подано до цензурного комітету під назвою «Малороссийский сборник» (назва «Ластівка» прийнята була вже в коректурі). Він надійшов до цензурного комітету 12 березня 1840 року¹. Цензор Корсаков приблизно одночасно читав «Кобзар» і твори Шевченка, вміщені в альманасі Гребінки.

Корсакова було призначено стороннім (позаштатним) цензором Петербурзького цензурного комітету 20 лютого 1835 року на клопотання його брата М. Дундукова-Корсакова, який був куратором Петербурзької шкільної округи й головою цензурного комітету².

Цю посаду Корсаков обіймав до кінця життя, сполучаючи обов'язки цензора з літературною діяльністю. Під опікою брата-начальника його становище на новому місці служби було не з гірших. Цензор Петербурзького цензурного комітету О. Нікітенко писав про Корсакова: «Литераторы часто употребляют его как свое орудие [...]. Ему многое сходит с рук, от чего не поздоровилось бы другим. Хорошо иметь начальником брата»³. Серед деяких сучасників Корсаков набув репутації цензора, здатного відстоювати

¹
ЦДІА
СРСР
ф. 777,
оп. 27,
№ 27,
арк. 7 зв.— 8.

²
Там же,
ф. 772, оп. 1,
№ 742,
арк. 1—7 зв.,
15—15 зв.

³
А. В.
Нихитенко.
Дневник, т. 1.
М., Гослитиздат,
1955,
с. 244.

¹
Див.:
В. Бурнашев.
Из
прошлого
нашей
цензуры.—
«Виржевые
ведомости»,
1872,
№ 347—355;
А. М.
Скабичевский.
Очерки
истории
русской
цензуры
(1700—1863 гг.),
изд.
Ф. Павленкова,
СПб., 1892,
с. 298.

²
Див.
листи Корсакова
до
Б. Враського
(Державна
публічна
бібліотека
ім.
М. Є. Салтикова-
Щедріна,
відділ
рукописів,
ф. 539, оп. 1,
№ 1613, арк. 1);
А. Кравецького
(там же,
ф. 539, оп. 2,
№ 1614,
арк. 1—1 зб.);
О. Пушкіна
(А. С. Пушкин.
Полное собрание
сочинений,
т. XVI.
М.,
Изд-во
АН СССР,
1949,
с. 162—163);

інтереси авторів¹. Частково це
підтверджується й власними листами
Корсакова, в яких він інформує авторів
чи обмірковує разом з ними питання,
пов'язані з цензурою тих
або інших творів².

Цікаво відзначити, що серед
літераторів, які довіряли Корсакову
долю своїх творів, був Пушкін.

Залучаючи до розгляду «Кобзаря»
прихильного цензора (а саме таким був
для нього Корсаков), Гребінка прагнув
провести рукопис крізь цензуру
з якомога меншими втратами тексту і,
за всіма даними, зумів домогтися
з боку цензора деяких поблажок
до «Кобзаря». Корсаков, зокрема, зовсім
не зачепив поезію «Думи мої, думи мої...»,
в якій згодом, у «Кобзарі» 1860 року,
на вимогу члена Головного управління
цензури О. Тройницького, вилучено
понад половину тексту. У листі до
Я. Кузаренка 30 вересня 1842 року
Шевченко так згадував про Корсакова
як цензора: «Моторний, спасибі йому...»
(VI, 20). Очевидно, поет висловив цю
характеристику й на підставі власних
вражень, пов'язаних із виданням
«Кобзаря». При всій суворості й навіть
недоречностях (зокрема, в поемі
«Катерина»), цензурування, здійснене

М. Маркевича
(Інститут
російської
літератури
АН СРСР,
відділ рукописів,
ф. 488, № 60;
ф. 123,
оп. 3, № 63);

Г. Квітки-
Основ'яненка
(«Septum
bibliologicum
в честь
А. И. Малеина»,
Пг., Госиздаг,
1922,
с. 211).

Корсаковим, виявилось найменш лихим порівняно з розглядом творів Шевченка пізнішими цензорами. Не випадково під час слідства в справі кирило-мефодіївців воно викликало рішуче невдоволення III відділу (докладніше про це — далі).

Набирався й друкувався «Кобзар» приблизно з місяць. У реєстрі Петербурзького цензурного комітету зазначено, що цензор П. Корсаков підписав квиток на його випуск з друкарні в світ 18 квітня 1840 року¹. Через кілька днів книжка Шевченка з'явилася у петербурзьких книгарнях. Проте видрукувано книжку, чи, точніше, частину тиражу, кількома днями (близько тижня) раніше. Видавець «Кобзаря» П. Мартос мав примірники книжки ще до її випуску з друкарні, — так уже 13 квітня він надіслав примірник «Кобзаря» у подарунок М. Маркевичу. «Додаю при цьому, — писав він у супровідному листі, — видану мною книжку... Пропоную її Вам як данину Вашому талантові, як любителю всього рідного, свого краю, своєї поезії»². Тоді ж, слід гадати, П. Мартос надіслав примірниками «Кобзаря» Є. Гребінку, Н. Кукольника, вечори якого охоче відвідував, можливо, також — К. Брюллова, М. Глінку, свого

¹
ЦДІА СРСР,
ф. 777, оп. 27,
№ 272, арк. 14.
Цю ж дату
зазначено
й у реєстрі
друкованих
книжок,
надісланому
цензурним
комітетом
до Головного
управління
цензури.
Див.:
там же,
ф. 772, оп. 1,
№ 1299,
арк. 38 зв.

²
Інститут
російської
літератури
(Пушкінський
дім),
рукописний
відділ, ф. 488,
№ 62.

шкільного товариша по Ніжинській гімназії вищих наук М. Прокоповича та інших (жоден з цих примірників не зберігся). Тоді ж, очевидно, одержав «Кобзаря» і його автор.

3

Не всі випущені в світ примірники «Кобзаря» були однакові за обсягом. В одних було зроблено менше купюр, в інших — більше; перші відповідно мали 115 сторінок (1471 рядок), другі — на одну сторінку менше — 114 (1429 рядків).

Примірників з меншою кількістю купюр було, слід гадати, зовсім небагато, на що виразно вказує та обставина, що аж до найостаннішого часу вони не траплялися дослідникам. Тільки 1961 року один із таких примірників виявлено у відділі рідкісних книжок Наукової бібліотеки Ленінградського університету (шифр Е І 4523, інв. № 18786)¹. Він відрізняється від звичайних примірників насамперед тим, що містить повний, без жодних купюр, текст поеми «Тарасова ніч» і майже повний, лише без п'яти з половиною рядків, текст послання «До Основ'яненка».

Повідомив
про
цю знахідку
Ю. Меженко
в замітці
«Невідоме
видання
«Кобзаря»
1840 р.»
(«Літературна
газета» від
3 березня
1961 р.).

Немає сумніву, що, крім примірника, виявленого у бібліотеці Ленінградського університету, існували й інші, ідентичні йому примірники. Так, наприклад, О. Сенковський у заголовку своєї рецензії на «Кобзар» подав такий бібліографічний опис рецензованої книжки: «Кобзарь» Т. Шевченка. СПб-бургъ, въ тип. Фишера, въ 12°, с. 115»¹. Досі вказівка на те, що рецензований О. Сенковським «Кобзар» мав 115 сторінок, нічого не говорила дослідникам. Тепер же, знаючи примірник «Кобзаря» з бібліотеки Ленінградського університету, в якому саме 115 сторінок, ми можемо досить впевнено припустити, що О. Сенковський, найімовірніше, мав такий же примірник книжки.

Неспростовний доказ існування примірників «Кобзаря» з повнішим текстом послання «До Основ'яненка» та поеми «Тарасова ніч» знаходимо у відзиві про друковані твори Шевченка, складеному 1847 року в III відділі під час слідства в справі Кирило-Мефодіївського товариства. Автор цього відзиву Л. Дубельт, розглядаючи послання «До Основ'яненка» та поему «Тарасова ніч», по-своєму, як побачимо далі, переповів і частково

1
«Библиотека
для
чтения»,
т. 39,
1840, апрель,
с. 14—16.

процитував ті рядки, яких у звичайних примірниках «Кобзаря» — з меншою кількістю сторінок — немає.

У відзиві про послання «До Основ'яненка» він писав: «Могили питають у вітрів, де козацькі діти, і закликають їх. «Не повернуться,— відповідає море,— вони загинули». Правда, продовжує автор, не повернуться ні свобода, ані гетьмани, але слава розголосить, що сталося і чия правда!»¹ Так тенденційно — під кутом зору жандармського відомства — виклав Дубельт зміст послання: вихоплюючи одні мотиви, замовчуючи інші і тим самим фальсифікуючи зміст твору в цілому. Цитуємо тут цей відзив для того, щоб показати: у наведених словах Дубельта, без сумніву, йдеться про ті рядки послання, які збереглися в повнішому примірнику — з бібліотеки Ленінградського університету:

«Не вернуться! —
Заграло, сказало
Синє море,— не вернуться:
Навіки пропали!»
Правда, синє, правда, море!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,

¹
Центральний
державний
архів
Жовтневої
революції,
вищих
органів
державної
влади
та органів
державного
управління
СРСР,
ф. 109, 1 експ.,
оп. 5, № 81,
ч. 19,
арк. 59.

Не вернеться воля,
 Не вернеться козачество,
 Не встануть гетьмани,
 Не покрийють Україну
 Червоні жупани;
 Україна сиротою
 Понад Дніпром плаче:
 Тяжко, важко сиротині,
 А ніхто не бачить...

У примірниках звичайних, які мали
 114 сторінок, цей уривок вилучено
 і купюру позначено п'ятьма рядками
 крапок.

Про поему «Тарасова ніч»
 у Дубельтовому відзиві зазначено,
 що Шевченко вигукує: «Україно! Болить
 серце за твою долю! Де твоя свобода,
 гетьмани, козацтво? Хіба море затопило
 твої гори, могили? Вони мовчать.
 Плачте, козацькі діти!»¹ Це місце
 відзиву цілком очевидно стосується
 рядків, відсутніх у звичайних
 примірниках «Кобзаря», але
 надрукованих у примірнику
 Ленінградського університету:

Україно, Україно!
 Ненько моя, ненько!

1
 Центральний
 державний
 архів
 Жовтневої
 революції,
 вищих
 органів
 державної
 влади
 та
 органів
 державного
 управління
 СРСР,
 ф. 109, 1 експ.,
 оп. 5,
 № 81,
 ч. 19,
 арх. 59.

Як згадаю тебе, краю!
Заплаче серденько...
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля?
Бунчуки? Гетьмани?
Де поділося? — Згоріло?
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?..
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поляки панують.

«Грай же, море, мовчіть, гори,
Гуляй, буйний! полем —
Плачте, діти козацькі!
Така ваша доля!»

Переказ названих Шевченкових творів у відзиві Дубельта не лишає сумніву в тому, що в нього був примірник «Кобзаря» з повнішим текстом. Це підтверджується й зробленим у III відділі російським прозовим перекладом «Кобзаря» 1840 року, яким, поряд з оригіналом, користувався Дубельт. Переклад цей також розходиться з текстом звичайних примірників

«Кобзаря», але цілком відповідає тексту примірника Ленінградського університету, зокрема, як і останній, містить повний текст поеми «Тарасова ніч» і майже повний текст послання «До Основ'яненка»¹.

Можливо, натяк на примірники «Кобзаря» з повним текстом поеми «Тарасова ніч» містять рядки в листі П. Куліша до Шевченка від 25 липня 1846 року: «...из Ваших произведений в «Кобзаре», самое оконченное и самое народное по складу и простоте есть «Тарасова ночь» (без пропусков)»².

Свого часу Ю. Меженко, опублікувавши перші відомості про виявлення у бібліотеці Ленінградського університету «Кобзаря» з меншою кількістю купюр у тексті, кваліфікував його як примірник, виготовлений в обхід цензури³. Так само інтерпретовано його й у нашій післямові до фототипного видання новознайденого примірника⁴. Однак наведені вище дані, особливо той факт, що III відділ 1847 року розглядав подібний же примірник, одержавши його, без сумніву, з офіційної установи (ймовірно, з цензурного комітету), змушують відкинути цей здогад.

¹
Державний музей
Т. Г.
Шевченка
в Києві,
А-52,
арк. 13—14 зв.

²
Листи до
Т. Г.
Шевченка.
1840—1861.
К.,
Вид-во
АН УРСР,
1962,
с. 51.

³
«Літературна
газета»
від
3 березня
1961 р.

⁴	видання
Див.: 1840 року.	
Т. Г. К.,	
Шевченко.	Вид-во
Кобзар.	АН УРСР,
Фототипія	1962,
позацензурного	с. I—VI.
примірника	

Зіставлення тексту повнішого «Кобзаря» — примірника Ленінградського університету — з іншими, звичайними примірниками, дає певні підстави для такого здогаду: повніший «Кобзар» був надрукований у кількох примірниках, а майже весь наступний тираж друкувався вже з більшим числом купюр.

Повніший примірник «Кобзаря» 1840 року порівняно із звичайними має, крім описаних, ще деякі відмінності. Так, у звичайних примірниках книжки виправлено помилково занумеровані сторінки 104 і 105 відповідно на 102 і 103, змінено порядок слів у рядку поеми «Іван Підкова» («Було добре колись жити» перероблено на «Було колись добре жити»), підправлено розташування рядка «Червоною гадюкою» в поемі «Тарасова ніч», який був зміщений праворуч. Нарешті, відмінні стадії набору й верстки засвідчуються вже згадуваною неоднаковою кількістю купюр у кінці збірки.

У перших, повніших примірниках «Кобзаря» (одним із яких, очевидно, й є примірник Ленінградського університету) чималі купюри зроблені тільки в поемі «Катерина», а дрібні —

у посланні «До Основ'яненка» (тут у трьох місцях було вилучено разом п'ять з половиною рядків). У пізніших, звичайних примірниках тиражу купюри зроблено й у поемі «Тарасова ніч»: крім уривка, що наводився вище, знято рядки «Була колись гетьманщина, та вже не вернеться», а також невеликий уривок наприкінці твору:

Було колись, панували,
Та більше не будем!..
Тії слави козацької
Повік не забудем!..

Які обставини спричинились до нових вилучень у «Кобзарі», та ще й зроблених уже тоді, коли певна кількість примірників збірки вже була видрукувана,— невідомо. Але зараз ми схиляємося до думки, що купюри наврод чи були зумовлені якимись додатковими вимогами цензури, оскільки цензор Корсаков без затримки підписав квиток на випуск книжки в світ, а «узаконене число примірників», як належалося за встановленим порядком, надійшло до відповідних установ, звідки один із них

був 1847 року взятий для розгляду в III відділі. Розв'язати це питання за браком достатніх даних неможливо, проте висловимо припущення, що думка про нові вилучення в «Кобзарі», найімовірніше, могла належати і його видавцеві Мартосу.

Вище ми згадували про те, що Мартос подарував кілька примірників «Кобзаря» (а це, очевидно, були саме перші примірники тиражу — з меншим числом купюр) ще до підписання цензором квитка на випуск видання у світ. І в консервативно-реакційних колах «Кобзар» одразу ж викликав суперечки й зазнав нападок. Про одну з таких суперечок, — що відбулася 23 квітня 1840 року на вечорі в М. Маркевича, на якому був присутній і Шевченко, — в щоденнику Маркевича читаємо: «А Кукольник уже напав на Мартоса, критикував Шевченка, запевняв, що напрям його «Кобзаря» шкідливий і небезпечний. Мартос впадає у відчай»¹. Цей переляк і відчай, очевидно, й спонукали Мартоса, не зупиняючись перед додатковими видатками на переверстку, вилучити з «Кобзаря» ряд уривків, публікація яких могла мати неприємні наслідки не тільки для автора

¹
Інститут
російської
літератури
(Пушкінський
дім),
рукописний
відділ,
ф. 488, № 39,
арк. 41.

(що й показав згодом розгляд «Кобзаря» в III відділі), а й для цензора та видавця книжки.

На обкладинці «Кобзаря» прізвище видавця було зашифроване криптонімом «П. М-с». Можливо, завдяки цьому Мартоса не згадано під час розгляду «Кобзаря» в III відділі 1847 року.

Що ж до цензора Корсакова висновок III відділу був рішучий. У доповіді Миколі I від 28 травня 1847 року начальник III відділу О. Орлов, поряд із заборонаю й вилученням «Кобзаря», пропонував винести сувору догану і цензорів цього видання. Однак покарати Корсакова було вже неможливо — 1844 року він помер.

4

Друкувався «Кобзар» у друкарні Є. Фішера. Умови, на яких цей спритний підприємець, не завжди чесний у розрахунках з авторами й видавцями (як було це, зокрема, при виданні творів Г. Квітки-Основ'яненка), взявся за друкування «Кобзаря», невідомі. Ні шнурова книжка друкарні, де нотувались дані про тиражі, вартість складання, друку та витраченого паперу, ні рахунок

И. Букман.
«Кобзарь»
Т. Г.
Шевченко.
(К столетию
первого
издания).—
«Книга
и
пролетарская
революция»,
1940, № 3,
с. 91.

видавцеві на виконані роботи не збереглись. Книжку випущено в м'якій паперовій обкладинці, тобто в «убранні» дуже блазенькому. І сьогодні ми не маємо жодного примірника в первісній обкладинці.

Автор однієї із статей, надрукованих до сторіччя «Кобзаря», І. Букмен, так описував зовнішній вигляд видання: «Книжка була в синювато-синій, так званій «німій» обкладинці, без будь-якого на ній друкованого тексту»¹. На жаль, у статті не зазначено, який саме примірник «Кобзаря» мав перед собою автор. Опис же не викликає впевненості в тому, що це був «Кобзар» саме в первісній, а не якійсь пізнішій обкладинці. Він суперечить старим бібліографічним описам, складеним у дожовтневий час бібліографами, яким, можливо, ще потрапляли на очі непошкоджені примірники книжки. За цими описами обкладинка «Кобзаря» не була «німою». На ній було надруковано: «Издание П. М-са». Поки не розшукано книжки у первісній обкладинці, доводиться приймати це свідчення на віру.

З усіх прижиттєвих видань творів Шевченка «Кобзар» 1840 року був найбільш привабливий зовні:

непоганий папір, зручний середній формат, чіткий шрифт, рівний набір, продуманий розподіл тексту та його частин. Кожен твір розпочинається зі спуску на непарній сторінці. У поемі «Катерина», найбільшому творі збірки, зі спуску на непарній сторінці починається й кожен з п'яти розділів. Крім вступного вірша-заспіву «Думи мої, думи мої...», кожному твору передувє окремий шмуцтитул. Шрифти шмуцтитулів гармонійно підібрано до основного шрифту книжки. Вдало розташовано — на шмуцтитулах — посвяти, що їх мають у «Кобзарі» 1840 року «Перебендя» («Е. П. Гребенке»), «Катерина» («В. А. Жуковському. На пам'ять 22 априля 1838»), «Тополя» («П. С. Петровской»), «Іван Підкова» («В. И. Штернбергу»), «Тарасова ніч» («П. И. Мартосу»).

Цікава особливість «Кобзаря» — офорт на початку книжки за малюнком художника В. Штернберга: народний співець-кобзар із хлопчиком-поводирем. За сюжетом малюнок Штернберга особливо близький до поеми «Катерина» — до її п'ятого розділу, але це не ілюстрація до окремого твору, а узагальнений графічний образ кобзаря, що дав назву першій

Шевченковій збірці. Призначення офорта — створити відповідний настрій, ввести читача в образний світ «Кобзаря».

З м'яким, соковитим офортом вдало поєднується лаконічний — загальний до всієї книжки — шмуцтитул з напівсвітлим набором на ньому одного лише слова — «Кобзарь».

У всьому відчувається піклування про те, щоб надати книжці гарного вигляду. Офорт-фронтиспіс, шмуцтитули, спуски, повднання білих і напівбілих сторінок — все це зробило невеличку, по суті, збірочку, в якій лише 1429 віршованих рядків, досить величенькою, імпозантною книжечкою на сто чотирнадцять сторінок. Заслуга в цьому приписується передусім Гребінці, але наявність у книжці офорта за малюнком Штернберга, з яким саме в той час Шевченко мешкав на спільній квартирі, без сумніву, свідчить про участь і самого автора в оформленні книжки.

Друкарня Фішера містилася на Італійській вулиці, в будинку Яковлева, поблизу Катерининського каналу. Під час друкування «Кобзаря» сюди звичайно заходили Гребінка й Мартос, а з ними, мабуть, і Шевченко.

Потреба в цьому могла виникати для поета, зокрема, в зв'язку з читанням і правкою коректури.

Що текст «Кобзаря» зазнавав правки в коректурі, сумніву немає. В цензурному (він же й складальний) рукопису «Кобзаря» був підзаголовок: «Малороссийские песни и стихотворения». В друкованій книжці підзаголовок немає. Ясно, що його знято десь у коректурі.

Хоча в «Кобзарі» 1840 року й трапляються окремі друкарські помилки (наприклад, на сторінці 60 у поемі «Катерина» помилково надруковано «Те в ліс з шляху, як навісна» замість «Та в ліс з шляху...»); у баладі «Тополя» на сторінці 75 — «А нікто не чує» замість «А ніхто...»), проте загалом коректура вичитана уважно й старанно. І цим «Кобзар» завдячує, найімовірніше, Гребінці.

Тираж першого видання «Кобзаря» навряд чи перевищував тисячу примірників. Тогочасний книжковий ринок і взагалі був вузький, а для української книжки й поготів. До того ж тисячний тираж зумовлювався, очевидно, й уміщенням у «Кобзарі» офорт: більшої кількості відбитків офортна дошка не витримувала.

1

Див.:
«Северная
пчела»
від

4-го і 30 травня
1840 р.

Як видно з оголошень у газеті
«Северная пчела», книгарі В. Поляков
та В. Заїка продавали «Кобзар»
по карбованцю сріблом за примірник¹.
Мабуть, так само продавали його й
інші книгарі. Отже, валова виручка
за тисячу примірників «Кобзаря»
становила орієнтовно 1000 карбованців
сріблом. Набір і друк, вартість паперу,
15—20-процентна (звичайна для того
часу) скидка книгарям за комісію —
есе це, за нашими підрахунками,
складало приблизно 500—600 карбованців.
Очевидно, чиста виручка
видавця П. Мартоса становила
приблизно 400—500 крб.

Розійшовся «Кобзар» швидко. Згадувані
вище оголошення в двох номерах газети
«Северная пчела» були, наскільки нам
відомо, єдиними друкованими
повідомленнями про продаж книжки.
Потреби в нових оголошеннях не було:
у книгарів «Кобзар» не залежався.
Коли в травні 1842 року харківський
учитель П. Корольов звернувся
до Шевченка з проханням надіслати
«Кобзар», поет відповів йому: «Прийми
не гніваючись «Гайдамаки», а на
«Кобзаря» вибач. Нема ні одного.
Як надрукую вдруге, то пришлю не один
екз[емпляр]» (VI, 19).

Отже, видатки на друкування
«Кобзаря» були відшкодовані досить
швидко, та ще й принесли видавцеві
прибуток.

Варто торкнутись питання про те,
як розраховувався Мартос з Шевченком.
Сам Мартос у згадуваних спогадах
про поета підкреслював, ніби
«з виданням «Кобзаря» у Тараса
завелися грошенята...»¹. Одначе
це твердження тоді ж, одразу після
опублікування спогадів Мартоса,
рішуче спростував М. Лазаревський.
«Шевченко розповідав мені,— писав
він,— що перше видання (П. М-са)
вийшло майже проти його волі і що
при розрахунках з видавцем він одержав
непомірно малу винагороду»².

Це свідчення близького поетового
приятеля цілком узгоджується з словами
самого Шевченка про те, що він
«сочинял стихи, за которые мне никто
ни гроша не заплатил...» (V, 44).

Намагання Мартоса виставити себе
в ролі Шевченкового благодійника
й мецената, як бачимо, безпідставне.
Його послуга Гребінці й Шевченкові
у виданні «Кобзаря» не була
безкорисливою й досить дорого
обійшлася недосвідченому, довірливому
поету.

¹
«Вестник
Юго-Западной
и
Западной
России»,
1863,
т. IV,
кн. 10,
с. 34.

²
Спогади
про
Шевченка.
К.,
Держлітвидав
України,
1958,
с. 255.

✓ Успіх «Кобзаря» у читачів був величезний. Жодне з попередніх українських видань не набуло такого великого поширення. Численні рукописні списки з «Кобзаря», на які нерідко й тепер можна натрапити в архівах та музеях, набагато збільшили «тираж» книжки. Небаченим було швидке й органічне проникнення «Кобзаря» в народне середовище.

Ця невеличка книжечка з восьми творів молодого поета, недавнього кріпака, одразу ж поставила ім'я Шевченка на перше місце в українській літературі. «Кобзар» по-новому розв'язував проблему народності літератури, питання літературної мови й стилю. Для українських письменників він одразу ж набрав значення норми й зразка. З першого ж виступу в літературі Шевченко визначає своєю творчістю шляхи дальшого розвитку української демократичної літератури.

Перша ж його збірка представила небачені в українській літературі зразки досконалого володіння поетичною формою. Вже тут Шевченко виявив глибоке опанування духом народної творчості, бездоганне художнє чуття, поетичну ширість, ясність слова.

«Ся маленька книжечка,— зазначав Іван Франко,— відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову»¹.

У «Кобзарі» 1840 року ще не було відвертих закликів до революційних дій, але весь він пройнятий стихійним протестом проти суспільної несправедливості, потворних суспільних стосунків; усе в ньому — поривання до вільного життя, гідного людини. У розробці історичної теми молодий Шевченко не уник певної ідеалізації минулого України. Глибше усвідомлення соціальної суті гетьманщини сформується у поета згодом, у ті знамениті «три літа» (1843—1845), коли він, за власним його визначенням, «прозрівати став потроху» (I, 352). Та, безперечно, і в перших творах всі симпатії поета належать народним масам, що боронять свої інтереси та права.

Рецензії й відгуки на «Кобзар» з'явилися майже в усіх петербурзьких журналах та газетах. Жодна з попередніх українських книжок не привертала до себе такої виняткової уваги.

¹
Іван Франко
Нарис історії
українсько-
руської
літератури
до 1890 р.
Львів, 1910,
с. 107.

Навіть рецензенти з реакційно-консервативних видань, що вдалися до непристойних випадів щодо «мужицької» мови «Кобзаря», не могли не визнати яскравий, свіжий, самобутній талант молодого поета.

Високу оцінку одержав «Кобзар» у передовій російській пресі —

«Литературной газете» (від 4 травня 1840 р.), журналі «Отечественные записки» (1840, № 5), критичний відділ якого очолював тоді В. Белінський. У вміщеній тут рецензії (радянські дослідники В. Спиридонов, Ф. Прийма, Є. Кирилюк та ін. приписують її самому В. Белінському) особливо високо підносились у «Кобзарі» — і це відображало ставлення до українського поета всієї прогресивної російської громадськості — його органічний зв'язок з народною творчістю і демократизм.

Заборона й вилучення «Кобзаря» після арешту Шевченка 1847 року зробили цю реліквію української літератури раритетом ще за життя поета. Повернувшись із заслання, не мав свого першого «Кобзаря» й сам автор.

На пізнішому антикварному ринку «Кобзар» 1840 року — книжка надзвичайно рідкісна.

Мати її — мрія не тільки збирачів-
книголюбів, не тільки дослідників-
літературознавців і письменників, яким
потрібно прочитати поему чи вірш там,
де їх надруковано вперше. Це прагнення
багатьох і багатьох радянських
читачів, не менш цікавих, думається,
прочитати твори поета саме в тій
маленькій, скромній книжечці,
де вони вперше побачили світ, з якої
починалося сходження Шевченка
на верховини поезії,
починалось його безсмертя.

Саме цим зумовлений незмінний
успіх факсимільних видань
«Кобзаря» 1840 року.

Вперше таке видання вийшло 1914
року у Львові¹. 1962 року факсимільну
копію новознайденого примірника
Ленінградського університету
з меншими купюрами в тексті випустило
видавництво АН УРСР².

Нині читач одержує нове факсимільне
видання «Кобзаря» 1840 року.
Воно відтворює примірник,
що зберігається у відділі рукописів
Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка
АН УРСР (ф. 1, № 533). З ним читач,
поряд з недавньою факсимільною копією
варіанта тексту «Кобзаря», що
зберігається в Ленінградському

¹
Т. Шевченко.
Кобзарь.
Фототипія
першого
видання
1840 р.
Львів,
Накладом
Наукового
товариства
ім.
Шевченка,
1914.
(Описано
за
обкладинкою).

²	
Т. Г.	К.,
Шевченко.	Вид-во
Кобзар.	АН УРСР,
Фототипія	1962.
першого	(Описано
видання	за
1840 року.	обкладинкою).

університеті, дістає й інший варіант —
текст основної, більшої частини тиражу
«Кобзаря», який, власне, й був
реальним фактом і чинником
літературного процесу початку
сорокових років минулого сторіччя
та наступних десятиліть. Два радянські
факсимільні видання взаємно
доповнюють одне одного і саме в своїй
сукупності, поставлені поряд, дають
повне уявлення про текст першого
«Кобзаря» та його драматичну долю.

БОРОДИН
ВАСИЛИЙ
СТЕПАНОВИЧ

ПЕРВОЕ ИЗДАНИЕ
«КОБЗАРЯ»
ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

О факсимильном
издании «Кобзаря»
1840 года

(НА УКРАИНСКОМ
ЯЗЫКЕ)

ВИДАВНИЦТВО
«ДНІПРО»
КИЇВ
ВОЛОДИМИРСЬКА

42

РЕДАКЦІЯ
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНОГО
ХУДОЖНЬО-
ТЕХНІЧНОГО
ОФОРМЛЕННЯ
ТА
КОНСТРУЮВАННЯ
ВИДАНЬ

ХУДОЖНИК
ВОЛОДИМИР ЮРЧІШИН

РЕДАКТОР
ЛАРИСА КИРИЛЕЦЬ

ХУДОЖНИЙ
РЕДАКТОР
ВАСИЛЬ КОНОНЕНКО

ТЕХНІЧНИЙ
РЕДАКТОР
БОГДАН КУЙБИДА

КОРЕКТОР
ГАЛИНА КРИВОПУСК

ВИГОТОВЛЕНО
НА КНИЖКОВІЙ
ФАБРИЦІ
«ЖОВТЕНЬ»
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
ВИРОБНИЧОГО
ОБ'ЄДНАННЯ
«ПОЛІГРАФКНИГА»
КИЇВ
ВУЛИЦЯ АРТЕМА
23-а

ЗДАНО
НА ВИРОБНИЦТВО
22.I 1976 р.

ПІДПИСАНО
ДО ДРУКУ
12.V 1976 р.

ПАПІР
ДРУКАРСЬКИЙ № 1
 $60 \times 90^{1/16}$

ФІЗИЧНИХ
ДРУКАРСЬКИХ
АРКУШІВ
2,25

ОБЛІКОВО-
ВИДАВНИЧИХ
АРКУШІВ
0,828

ЗАМОВЛЕННЯ
1025

ТИРАЖ
25 000

ЦІНА КОМПЛЕКТУ
В ФУТЛЯРІ
65 КОП.

[illegible]